

razmatranje objekata na tragu Levi Strosa detaljnije razraditi moć delanja (engl. *agency*); zatim ući u izučavanje činjenica (engl. *matters of fact*) i naučnog znanja u areni javnog mnjenja (engl. *matters of concern*); uloge i granica nauke i mogućnosti spoznaje u svetu mreže aktera i prevođenja tek su dotaknute, i u jednom od kasnijih radova baviće se samo tom problematikom. Ovaj esej će za čitaoca biti tek nagoveštaj jedne istinski nove teorijske tačke gledišta.

Na kraju, treba reći i da Latur nije prvi koji je obradio hibride. Nekoliko godina pre njega (1985.) Dona Haravej (Donna Haraway) uvela je pojam kiborg (engl. *cyborg*, savremeno ljudsko biće koje je istovremeno virtualno i stvarno, spoj mašine i čoveka, fikcija i stvarnost). Međutim, na to se Latur skoro ne obazire. On uopšte zanemaruje feminističku perspektivu koja će na tragu rascepa priroda-društvo razmatrati, na primer, prirodne i društvene aspekte prirode tj. predstava o prirodi (priroda i divljina kao ženski princip a civilizacija kao muški) što sve odlično

dopunjuje razmatranja kolonijalizma, „civilizatorske“ uloge (zapadnih) društava i pomenute uloge antropologije u odvajanju primitivnih od modernih.

Značaj nalaza iz ovog eseja nadilazi okvire antropologije, kao što antropologija, kako je Latur vidi, nadilazi svoje postojeće akademske okvire, i vredni su za sve društvene nauke. U dilemama koje otvara Latur, odgovore treba da traže pravnici koji se bave ljudskim pravima ili pravima intelektualne svojine, sociolozi koji se bave konstrukcijom identiteta, birokrate koje se bave životnom sredinom ili poslanici koji raspravljaju o nuklearnim elektranama i genetski modifikovanim organizmima. Njegova razmišljanja dobijaju dublji smisao naročito danas kada smo svi *online*, akteri u globalnoj mreži. Zato, preporuka za sledeći korak u izučavanju Latura jeste baš u mreži: <http://www.bruno-latour.fr/>.

Damjan Rehm Bogunović

Antirat

Bojan Bilić, *We Were Gasping for Air: (Post-)Yugoslav Anti-War Activism and its Legacy*, Baden-Baden: Nomos, 2012.

Bibliografija o raspadu i ratovima u bivšoj Jugoslaviji postaje sve obimnija kako u inostranstvu, tako i bivšim jugoslovenskim republikama. Međutim, ta literatura još uvek je opterećena, mada ne u toj meri kao na početku, ideološko-interesnom i političkom pristrasnošću zbog koje se ti događaji prvenstveno posmatraju kao sukob u kome su unapred podeljene uloge žrtava i nasilnika, krivaca i nevinih, mirotvoraca i agresora čemu je prilagođena i teorijska matrica koja konflikt sagledava isključivo iz etno nacionalne, pa čak i religijske prizme. Takvom stanju je dosta doprinela činjenica da su dobrim delom u prvoj dekadi ovih sukoba dominirali prikazi, analize i tumačenja stranih autora kojima je nedostajalo ne samo dobro poznavanje činjenica i istorije ovog područja, već i određena kvalifikovana stručna znanja koja bi njihovim saopštenjima mogla dati nešto više od predrasudnog izveštavanja o trenutnoj situaciji.

Kako se vremenski udaljavamo od neposrednih događaja slede sve kompleksniji i stručniji zahvati u ovu materiju, kako od stranih, tako i od domaćih izveštača. Međutim, ono što nedostaje svakako su temeljna istraživanja pojedinih aspekata ovih događanja kao i njihovih mnogobrojnih učesnika.

Upravo jedno takvo neočekivano osveženje donosi studija Bojana Bilića koja je nastala kao rezultat doktorske teze koju je autor nedavno odbranio na Univerzitetu u Londonu (University College, London). Ova knjiga se bitno razlikuje od većine ako ne i svih do sada objavljenih radova koji se bave širokom temom ratpata i ratova u bivšoj Jugoslaviji. Razlika je tematska, teorijska i metodološka. Pa krenimo redom.

Ova studija se bavi na prvi pogled jednim marginalnim skupom ljudi, malo poznatih u široj javnosti (ili poznatih sa negativnim predznacima), koji uprkos svojoj neznatnosti ima

značenje koje je daleko od sporednog i nevažnog. Predmet posmatranja, istraživanja, analize su antiratna delovanja i njihovi nosioci u Srbiji i Hrvatskoj, tokom ratova i posle njih. Da tematski izbor bude još interesantniji, autor u centar tog delovanja postavlja feminističke grupe i organizacije koje u tim burnim i opasnim vremenima pokazuju ne samo hrabrost već i umeće pružanja otpora i opstajanja uprkos svim rizicima. Najzad, za razliku od svih dosadašnjih studija koje na ovaj ili onaj način u fokus stavljaju političke i ratne aktere ovih zbivanja, ova studija odlazi na suprotnu stranu ukazujući na aktere koji su prava i jedina **opozicija** navedenim akterima i to opozicija koja **povezuje** strane u sukobu. Ukratko, autor je izabrao veoma rizičan scenario za svoju priču, ali je uspeo da vrlo mudro i vešto izbegne sve Scile i Haribde koje su mu stajale na putu i krčeći pri tom put jednoj bogato činjenički zasnovanoj analizi potkrepljenoj kritičkom teorijskom platformom.

Na teorijskom planu ova studija unosi istinsku svežinu u rutinske kolotečine objašnjenja ovih zbivanja. Na prvom mestu, a za razliku od svih autora koji isključuju svaki mogući vid zajedništva, sličnosti ili povezanosti aktera u sukobu, dovodeći do hipertrofije njihove razlike, autor insistira na linijama povezanosti i zajedničkim ideološkim i idejnim ishodištima koja u obe republike sežu do perioda socijalističke Jugoslavije u kojoj se začinju kako feministički, tako i mirovni i ekološki pokreti, koji predstavljaju jezgro antiratnog suprotstavljanja: koji se oslanja na „međurepubličke borbe i kooperacije u socijalističkoj Jugoslaviji“. Ovakav stav predstavlja suštinski iskorak u (post) jugoslovenskom razdoblju kada se od strane vladajućih instanci u svim bivšim jugoslovenskim republikama nastoji iz svesti ljudi izbrisati svaki, ma i delić, zajedničkog postojanja i istorije.

Na metodološkom planu ovo istraživanje takođe unosi značajne novine i krči put senzibilisanom etno-sociološkom empirijskom pristupu u sagledavanju događaja i aktera putem sistematskog prikupljanja činjenica na terenu. Takođe, autor nastoji da svoje istraživanje postavi na **dinamičku** ravan, za razliku od većine istraživanja koja se bave statikom pojedinih

situacija, ili pojedinim akterima koje posmatraju izvan konteksta događaja koji ih kreiraju. U ovom slučaju autor, međutim, nastoji da prikaže dinamiku grupa koje sprovode antiratne aktivnosti, pri čemu ta dinamika ima svoje spoljašnje zakonitosti koje dikiraju karakter, sadržaj, ciljeve i sredstva delovanja i unutrašnju dinamiku koju predstavljaju interkonekcije i raskidanja veza i komunikacija između aktera na transnacionalnoj i lokalnoj ravni.

Napokon, autor pristupa čitavom zahvatu iz jedne promišljene i formalno jasno definisane teorijske paradigme. U prvom redu autor naglasak stavlja na **antiratna, a ne mirovna** delovanja, što na prvi pogled izgleda nepotrebno razgraničavanje. Ali razlika je veoma bitna jer ratnom kontekstu ovih grupa i njihovog delovanja nije prikladna mirovna koncepcija u bilo kom vidu grupnog, organizovanog delovanja. Za razliku od mirovnog delovanja, antiratno delovanje u takvom kontekstu svoje mesto nalazi u **traženje izlaza** iz postojećeg oružanog konflikta u cilju građenja puta za neko buduće sa-postojanje sa 'neprijateljem'. Odnosno, delovanja koje ima za cilj da ukaže i osvesti sve učesnike i saučesnike konflikta na antihumane učinke rata i njegove žrtve, koje ne opravdava ni činjenica da se u nekim slučajevima taj rat definiše kao 'odbrambeni' (u slučaju hrvatskih učesnica). Na ovom mestu moramo učiniti jednu neophodnu digresiju. Iako se autor ne bavi ni na koji način razjašnjavanjem prirode, tj. vrste ratnog sukoba i uzroka koji su doveli do njega, jer ta tematika izlazi iz okvira njegovog predmeta, čini se da je veoma neanalitički, a gotovo uzgred prihvatio jednu ideološku pristrasnost koja prati sukob između Hrvatske i Srbije, a gde se rat na hrvatskoj strani tumači kao 'odbrambeni' od srpskih 'agresora' (iako su u pitanju regularne jedinice JNA), a da se pri tom uopšte nema sluha za moguće 'odbrambeno' stanovište Srba u Republici Hrvatskoj, kao i solidarizam i saosećanje za njihove žrtve sa strane učesnica i učesnika ratnih i antiratnih događanja u Srbiji.

Teorijski autor osmišljava antiratna delovanja iz prizme još jedne distinkcije. Naime on opravdano smatra da ove aktivnosti ne mogu biti shvaćene u smislu **društvenog pokreta**. Iako ne pominje, očito da su odrednice društvenog

pokreta, između ostalih, njegova masovnost i 'trenutna' delotvornost što se u slučaju aktivnosti ovih malih grupica ne može govoriti. Zato, umesto pojma društveni pokret, autor se opredeljuje za pojam **kontestacije (contention)** (McAdam, Tarrow and Tilly, 2004) u smislu jezgri nesaglasja, suprotstavljanja, razmirica ili razdora, odnosno otpora spram glavnih tokova ideoloških, političkih i oružanih sukobljavanja koja se odigravaju na makro-društvenom i globalnom planu. U tom smislu, autor je bliži razjašnjenju prave fizionomije i uloge ovih otpora pozivajući se na jednog hrvatskog teoretičara koji konstatuje da su antiratne grupe bile manje socijalni pokret a više **promoteri političkih alternativa** koji su se suprotstavljali vladajućim režimima u obe republike (Dvornik).

Ali upravo u vezi sa ovim teorijskim naglaskom smatramo izvanredno značajnom osobinom ovog teksta **kritičnost** bez zadržke koju autor iskazuje kako prema nekim stranim akterima ili stranim teorijskim pozicijama u cilju objašnjenja ovih događaja, tako i prema domaćim akterima na sceni. Što se prvih tiče, autor teorijski promišljeno upozorava na nemogućnost da se zapadni konceptualni okviri 'civilnog društva' prenose i primenjuju, bez ikakvih ograda na društveno-kulturno i centralno-istočnih, bivših socijalističkih država čija je istorijska baština sasvim različita. Pritom autor veoma dobro uviđa da nije u pitanju samo teorijska neobaveštenost stranih posmatrača i učesnika, već postojanje određenog ideološkog naboja prema NGO sektoru u bivšim (post)-jugoslovenskim zemljama, što dovodi do suprotnih efekata od nameravanih(!). Naime, prateći dinamiku antiratnih protesnih grupa u Srbiji i Hrvatskoj autor pokazuje izrazitu smelost kada utvrđuje, sa jedne strane, da ove grupe nisu uspele u skladu sa svojom početnom agendom da se uspostave kao 'politička alternativa,' tj. da se politički konstituišu, što bi bio pravi smisao njihovog ukupnog delovanja. Sa druge strane, taj neuspeh se ogleda u subjektivnim uzrocima nedovoljne ili izostajuće analitičke samo-refleksije, ali isto tako i u uticajima ovog stranog faktora, koji je finansijskom pomoći doveo do profesionalizacije i NGO-izacije antiratnih feminističkih grupa a time do njihove **političke sterilizacije**.

Analiza autora prati razvoj antiratnih suprotstavljanja u Hrvatskoj i Srbiji od njihovih začetaka, kroz dve faze ili epizode (1991-92 i 1993-98), pri čemu naglasak nije samo na dokumentovanju akcija i aktera već pre svega analizi unutrašnjih diferencijacija i sukobljavanja, taktikama i strategijama održavanja grupnog aktiviteta i identiteta, načinu komuniciranja i širenja delatnog polja u sredinama u kojima se deluje i vrednostima koje se promovisu. Značajnu pažnju autor posvećuje ne samo grupama kao kolektivnim akterima, već i pojedinačnim akterima, nastojeći da kroz njihove intimne doživljaje, priče, patnje i radosti dođe do izvornog smisla njihovog delovanja, kako u odnosu na njih kao ličnosti, tako i u odnosu spram svoje okoline.

Krajnji sintetički rezultat svih ovih analiza prikazan je u vidu jednog dihotomnog modela koji upoređuje antiratno delovanje i postupanje akterki feminističkih grupa u Srbiji i Hrvatskoj. Iako autor ne daje izričit sud, može se zaključiti da je antiratni otpor u Srbiji bio više zasnovan na nekim zastarelim istorijskim platformama (studentski pokret, jugoslovenstvo, pa možda i uticaj SK), dok je delovanje aktivistkinja u Hrvatskoj više počivalo na modernom senzibilitetu nehijerarhijskog, individualnog preduzetništva anacionalnog karaktera(!).

Naravno, kao svako empirijsko istraživanje, a pogotovu kada autor nije učesnik u zbivanjima koje prati, promakle su neke netačnosti u dokumentovanju događaja i delovanja pojedinih ličnosti, izostavljeni su neki uvidi i događaji, nekim grupama je dat značaj koje stvarno nisu imale ili nisu zadržale do kraja zbivanja koja se prate, a drugima je posvećena samo uzgredna ili nikakva pažnja. Ali svi ti nedostaci su normalna propratna pojava pionirskog zahvata, koji će omogućiti da te mane budu prevaziđene u zahvatima koji će upravo ova studija potaknuti.

Ima još jedna neobična pojava u vezi sa publikovanom studijom. Autor i izdavač su se pobrinuli da uporedo sa izlaskom ove monografske studije bude objavljen zbornik radova (Bojan Bilić i Vesna Janković, Eds: *Resisting the Evil, (Post-)Yugoslav Anti-War Contention*, Nomos, 2012) autora koji su bili učesnici ovih antiratnih aktivnosti i koji iz sadašnje perspektive nastoje sistematskom

analizom da osveste ili vlastito učestvovanje, ili uopšte antiratnu scenu u ondašnjim bivšim jugoslovenskim republikama. Tako zainteresovani čitalac može da dobije ne samo najširi uvid u sve nijanse i dileme koje su

pokretale ove grupe na post-jugoslovenskoj sceni, već i u različite finalne efekte njihovog delovanja u bivšim jugoslovenskim republikama.

Andelka Milić

Kultura kao potencija: Srbija u modernizacijskim procesima

Đokica Jovanović, *Prilagođavanje: Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, Niš: Sven, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta; Čigoja štampa, 2012.

I

Knjiga uvaženog profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu Đokice Jovanovića – *Prilagođavanje. Srbija i moderna: od strepnje do sumnje* – predstavlja značajan saznanj doprinos savremenoj sociologiji, ali i drugim naukama koje se bave proučavanjem kulture i društva uopšte. Ova studija je ujedno kruna njegove dosadašnje burne i bogate univerzitetske karijere i obimnog istraživačkog i društvenog angažmana. U ovom kapitalnom delu od skoro 500 štampanih stranica, rezultatu dugogodišnjeg autorovog rada, prepliću se socijalna, kulturna i politička istorija modernizacijskih pokušaja i prepreka novovekovne Srbije, sa nizovima kontinuiteta i diskontinuiteta. Sadržaj tema i opseg pitanja kojima se autor bavi izuzetno je bogat i širok. Knjiga je podeljena u četiri glavna poglavlja: *Novi vek; Revolucije: predvorje sadašnjeg doba; Nacionalizam i, na kraju, Srbija*; i osamnaest podpoglavlja. Naravno, pored ovog bazičnog dela, kako to nalažu akademska pravila, knjiga strukturno sadrži *Predgovor*, na početku, i sastavnice kao što su: *Zaključna reč, Literatura i Indeks imena*, u završnom delu spisa.

II

Neke od najvažnijih dilema u istorijskoj vertikali dvovekovnog razvoja moderne Srbije se najčešće izražavaju kroz sledeća pitanja: Kako se Srbija može modernizovati i da li treba biti deo modernizacijskih procesa na račun gubitka nacionalnog identiteta?, tj., kako i da li uopšte učestvovati u evropskoj savremenosti koja je određena, pre svega, zapadnoevropskom tradicijom? Autor ove obimne komparativne studije, pomoću sasvim adekvatnog teorijskog i

inovativnog kategorijalnog aparata, pokazuje da uprkos brojnih pokušaja, do naših dana nije usvojena dugoročna, pre svega kulturna, strategija o vrednosnom pravcu u kome bi Srbija trebalo da se kreće, tako da kulturni potencijal u uspostavljanju vrednosnog konsenzusa o društvenoj modernizaciji nesumnjivo ostaje neiskorišćen kao konstanta koja se perpetuira vekovima unazad. Stanje ovakvih pretkonsenzusnih sukoba dugog trajanja u kulturi o temeljnim pitanjima srbijanskog društva, neizostavno ovo društvo drže na evropskoj periferiji, pa iako je Srbija pokušavala da epohu moderne razume najčešće preuzimanjem i kopiranjem evropskih ideja (bez iskonskog novuma!), ovde nikada nije nastala, kao prevladavajuća, kultura modernizacije. Elem, u takvom okviru, i tu polako dolazimo do naznaka za odgovor na pitanje kako je pisac odredio naslov i podnaslov knjige, pojedinci i najrelevantnije ustanove jednostavno provincijalno imitiraju i *prilagođavaju* svoje delanje slici Evrope, ili onim segmentima Evrope koje percipiraju uzorima. "Čini se da je Srbija tek prešla, za nju tegoban, put od neverice u vrednosti i mogućnosti moderne, od *strepnje* pred modernom, pa do *sumnje* u to da je Srbiji potrebna modernizacija i do *sumnje* u sopstvene modernizacijske sposobnosti". (str. 22) Dok je Evropa temeljno pripremala novovekovne promene još od kasnog srednjeg veka, Srbija je permanentno okretala leđa "ljudima od duha" i marginalizovala ih, a ponekad se i brutalno obračunavajući sa svojim modernizatorima.

Isto tako, autor nam otvoreno otkriva osnovno stanovište u raspravi. Naime, u njegovoj vizuri, pitanje modernizacije je u modernoj